



1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ

ШЫН

№ 32
(17833)

2010 чылдың
март 25,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

Айлаң ДАРЖАА

Тыва Республиканың Чазаанда

УРАН ЧОГААДЫЛГАНЫҢ КҮЖҮН ҮНЕЛЕП...



Март 23-те ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол республикада чогаадыкчы эвилелдерниң удуртукчулары болгаш кежигүннери-биле ужуражып, чогаадыкчы эвилелдерниң чидиг айтырыгларының дугайында чугаалашкан.

— Бөгүн мында Тываның чогаадыкчы интеллигенциязының кол өзүз чыгып келген-дир. Чүү дээш силерни мында чыганыл? Март 25-те Культура ажилдакчызының хүнү деп улуг байырлалдың бүдүүзүнде республиканың чогаадыкчы каттыжышкыннарын чалап алгаш, силерниң уран овор-хевиринерниң аайы-биле болушкуннары болгаш боттарыңарның туржунарны чедимчелиг дамчыдып, ниитилелди тургузукчу, бүдүрүкчү чорукче оттуруп билиринерни өөренип көргөш, чаладывыс. Чажырбас мен, ам дыка харысалгалыг үе, ынчангаш силерниң чонга онза суртаалчызы болуп шыдаар салым-чаяаныңарга даяныксап тур мен. Силерниң дузанаар чокта, бурунгаар хөгжүүрү болар дунмас. Ынчангаш бо байдалды ажылгап, тыва культураның чидиг айтырыгларының дугайында ажык чугааже силерни чалап тур мен.

Удавас эрттирер деп турар референдумнуң кол сорулгалары мындыг:

- бистиң Үндезин хоойлууста РФ-тиң Конституциязы-биле карыштактар бар болуп турар, ону эде көөрү-биле өскерилге кириери;
- хөй дотация ап турар республика болганыыста, акша-хөргөңгивисти шын шиңгээдир ужурулг бис. Ынчангаш 162 депутаттарны 32 чедир кызыргаш, оларның чүгле 9-зу телевирилг ажылдаар кылдыр доктаадырын кызып турар бис.

Шупту депутаттар пенсия назыны чеде бергеш, улуг телевирилг пенсия ап турар болгай. **Бо хүн-нерде депутаттар корпусун тударыңа 185 млн. рубль чарыгдатынып турар болза, 32 депутат турар болза, 75 млн. рубль кылдыр эвээжей бээр, артып калган 110 млн. рубльди чүге ажыктыг чүүлче чарыгдап болбазыл?**

Чижээ, бо кыш мал ажыл-агыйлыгларга дыка берге болган. Мөңгүн-Тайганың 34 малчын коданнарынче орукту хөртүк болгаш көшке дуглаан. Мындыг хевирлиг берге байдалдар өске кожуннарда база бар. Республикада муңчулар клувунуң кежигүннери чылдан чылче өзүп турары өөрүнчү. Ынчалза-даа мындыг кадыг-дошкун агаар-бойдустуг республикада малының бажын муң ажыр өстүрүп чоруур ажыл-ишчи кижилер кандыг-даа чиигелде чок. **Ынчангаш ооң орнунга 110 млн. рубльди ынаар чарыгдээр: муңчу малчын депутаттар, сайыттар ышкаш пенсия ап эгелээр болза, мал ажылынче аныктар күзелдин-биле кириптер.**

Мен парламент ажыы чок албан чери деп чугаалабайн тур мен. Чазак бодунуң кылган ажылының дугайында парламентиңе чылдың-на дыңнадып отчеттаары база шын деп санаар бис.

— ТР-ниң Дээди дужаалының адының дугайында база бир өскерилге кирип турар бис.

Россия Федерациясында 21 национал республикаларның 13-жү Президентилиг, 2-зи Президент-Чазак Даргалыг, 6-зы Республика Баштыңыг, 2-зи Республика Баштыңы—Чазак Даргалыг, 2-зи Чазак Даргалыг. Бо албан-дужаалдың ады дыка улуг ужу-уткалыг дээрзин республикадан дашкаар сургакчылап чораан артистер, журналистер, спортсменнер болгаш эрге-чагырга ажылдакчылары өскерип чугаалап кээр боор чорду. Бодум-даа өскерер чордум. Албан-дужаалдың ады республиканың статусун тодардып турар. Бистен бичири республикалар безин Президентилиг болур. Ол албан-дужаалдың ады өскерли бээр, харыы-

салга база ындыг болур дээрзин медресе билип тур мен. Ынчалза-даа ол республиканың деңзизин бадыйткаарда, дыка улуг ужу-дузалыг дээрзин черле өөренип көөрү чугула.

Бо хүнде онза кичээңгей углап турар айтырывысты чугааладым, ынчангаш силерниң санал-оналыңар дыңнаксап тур мен — деп, Шолбан Валерьевич делгереңгей тайылбырны кылгаш, культура болгаш чогаадыкчы эвилелдер талазы-биле ТР-ниң Чазааның Даргазының чөвүлекчизиниң шынзылгазын Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Даржайга тывысты.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Черлиг-оол КУУЛАР:

— Час бодунуң эдилгелерин эгелей берген. Мында база мен чаартылгаларны көрүп тур мен. Кажан Украинаның Президентизи тиилеп алгаш, бир дугаарында, бодунуң шалыңының кезээн бөдүүн кижиге берип тур мен деп чугаалаарга, дыка өөрзэн мен.

Кажан кончук чүгүрүк аът болур кулунну бе төрүп чыткаш база дыка берге үени эртер. Ам база ындыг үе чоруп турар. Мен Чазак Даргазындан артык ол дээш сүрээдеп, девидеп турар мен. Ынчангаш сөс кадында бистиң тыва дылывыс дугайында демдеглел кылырын чөпшээрер көрүңер. Амгы үеде Тыва дыл дүлдүнүшкүндө таважып турар. «Өлүп калган» дылды катап тургузары дыка берге. Буряттар, хакастар биске адаарга: «Тывалар боттарының төрзэн дылының кырында арыг чугаалаар, чогаалдарны бижир» — дээр болгайлар. Ынчангаш тыва дылывысты сайзырадырыңа онза улуг ужу-дузаны көргүзүп чоруур солуннарывыс болгаш Тываның ном үндүрер черинче Тыва Чазак-ээ көрүнүр бодум ээлчээмде дилеп тур мен.

Тываның Композиторлар эвилелиниң даргазы Амыр ХОЮГБАН:

— Мен база часты тынып тур

мен. Чогаадыкчы кижилерниң чидиг айтырыглары хөй: бирээде, 90 чылдарда чогаадыкчы кижилерге берге үелер эгелзэн; өске талада, ол бергелер чогаадыкчы кижилерниң боттарының идепкейжи эвезинде, олар боттарының күзелдерин сайзырадып шыдавас-тыр.

Бөгүнгү бо ужуражылга идегелди оттуруп тур. Чогаадыкчы кижиге бүрүзү бодунуң эргелерин болгаш үзел-бодалдары дээш туржуп билир болур ужурулг.

2001 чылдың референдуму эртип турда, ол Үндезин Хоойлунуң хоразының дугайында билип турган кижилер бар. Экер-оол Манчын ол дээш 3 катап судташкаш, уттуруп алды. Мен бир катап судташтым. Ынчангаш орай-даа болза, чөптүг чорук тургустунуп, Тывага таарымча чок ол чүүлдерге эдилгелерни кириери дээш чонну кыйгырап-дыр мен.

Тываның Чурукчулар эвилелиниң даргазы Дондуп ТОЙБУХАА:

— Бо үрдүнчек санныг депутаттарның үрдүнчек түннүг шалың ап турарыңа таарзынмайн турар бис. Өске регионнарда бодаарга, статусуус куду болуп турарыңа база таарзынмас бис. Хай-халаптыг кыш эрти. Малчын коданнарда дузалажып турар чаңгыс-даа депутат көрбедим. Кабинеттеринге чыгып алгаш, янзы-бүрү «дузактар аргып» олуларлар-дыр. Боттук дузанын көрбейн келдим. ТР-ниң Чазаа биле бистиң эвилелдин аразында база шиитпирлээр ужурулг айтырыглар бар.

Культура уран чүүл сайзырап-ла турар, ынчалза-даа көдээ культура бажыңнарынче Культура яамызы көрнүр болза эки. Ынчангаш хамааты хүлээлгезин кижиге бүрүзү күөседиң, Тыва черивис өске регионнарда куду болбазы-биле референдумга идепкейлиг кириринерни дилеп кыйгырап кижидир мен.

Тываның Журналистер эвилелиниң даргазы Хеймер-оол ООРЖАК:

— Чалааныңар дээш четтирдим. Сөстүң чидиг айтырыглары, МИЧ болгаш сөстүң культуразының дугайында чугаалажып турар болганыыста, сөстү сайгарып хүлээп алырының культуразы мында ону канчаар медресе билип алырының деңгелинде чоруп турар. Журналистика сайгарар, тайылбырлаар ужурулг. Коммуникация аргаларының сайзырааны-биле өске кижиниң ады-биле үй-балай чүүлдер бижир кижилер бар болуп турар. Ынчангаш парлалга алырының кадрлар айтырыныч кичээңгейни углап, профессионал белеткелди күштелдирерин дилээр кижидир мен.

Референдумга хамаарыштыр — Тыва Республиканың дээди албан-дужаалының адын катап эгидери чөптүг деп санаар мен.

ТР-ниң Чазааның Даргазының Чөвүлекчизи Александр ДАРЖАЙ:

— Бир дугаарында, менээ бүзүрелинер дээш өөрүп четтиргенимни илередиксеп тур мен. Сагыш-сеткилде ол чүктү ууп шыдаар мен бе дээр ышкаш, бодалдар төртүтүнүп келир-дир, ол арай сезинчиг-дир. Чыда өлүр чылан эвес, шыр-баяр-ла болган-дыр мен. Профессинал белеткел дугайында айтырыг көдүртүнүп турар болганда, ону деткиксеп тур мен. Бис база-ла боттарывыстың-на «пажыыста хайнып турар улус-тур бис» ийин. Арга-дуржулга солчулгазы чок. Бистиң хөөмейжилеривис делегейни чаалап алды. Ынчалза-даа олар ынаар менеджерлериниң дузасы-биле үнүп турарлар болдур ийин. Амгы шагның рынок хамаарылгазы деп чүве ол-дур.

Күрүнениң экономиказы быжыг болур дизе, ол ожукуң үш дажы ышкаш, үш кол чүүлге даянган турар ужурулг: культура, кадыкшыл болгаш эртем-билиг. Олар үжелээ бедик турда, экономика база бедик болур.

(Уланчызы 2-ги арында).

БҮЛЛЕТЭНЬ

дла голосования на Референдуме Республики Тыва по внесению изменений в Конституцию Республики Тыва
11 апреля 2010 года

Тыва Республиканың Конституциязынче өскерилгелер кирир талазы-биле
2010 чылдың апрель 11-де
Тыва Республиканың Референдумына бадытаар
БҮЛЛЕТЕНИ

РАТЫСТЫН-БИР ПОРЯДКА ЗАГОЛОВАТИИ БҮЛЛЕТЕНИ ДЛА ГОЛОСОВАНИЯ НА РЕФЕРЕНДУМ

Поставьте любой знак только в одном из двух пустых квадратов, над которыми написано "Да" или "Нет", в соответствии с тем ответом, за который Вы голосуете.

Бюллетень для голосования на референдуме, в котором любой знак поставлен более чем в одном квадрате, либо не проставлен ни в одном из них, считается недействительным.

Бюллетень для голосования на референдуме, не заверенный подписями членов участковой комиссии референдума и печатью участковой комиссии референдума, признается бюллетенем незаконной формы и при подсчете голосов не учитывается.

РЕФЕРЕНДУМА БА АДАААР БҮЛЛЕТНИНДИН ДОДУРАКУМУРУНГА ТАНЫЛДЫРЫ

Кырыска «На» алы «Чок» деп каан арты рин квадраттарын четсе каан бир бөлүктөн кеттиргес. Силерин бадытан турар алгышкарларын каргызын да дуугуру, конун бир тузуканга чеги жектен салып каалыр, референдумга ба адалаткан кыйлар мизге бюллетени кул болуп быган деп санаар. Умчак сомууда комиссияны кайра кели унутулган кул хукуктер-биле буттал участок силе уда комиссиянын тегине биле тынгалы коммисия референдумга бадыталамын кыйлар мизге бюллетенин суи кийри додурга камдан бюллетени деп санаар. Болган бадытан умур солгарда ол кырым бармыктаалас.

Согласны ли Вы внести изменения в Конституцию Республики Тыва, приняв прилагаемый проект конституционного закона Республики Тыва «О внесении изменений в Конституцию Республики Тыва»?

Голосеведилин мында кожуу каан «Республиканың Конституциязынче өскерилгелер кирир дутайында» Тыва Республиканың конституция хоойдузу хулээп алгаш, Тыва Республиканың Конституциязынче өскерилгелер киириниге Силер чопшээржежир силер бе?

ДА ИЙЕ

В

ПЕТ ЧОК

ЧОН-БИЛЕ АЖЫК ЧУГАА



Эрткен неделяда ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол Барыин-Хемчик кожуунче сургакчылап чораан. Ко-жууннун девискээринге ону ТР-нің УХ-нің Хоойлужудулга палатазының депутаты Андриан Ооржак, кожууннун чагырыкчызы Иван Идам-Сүрүн, Ак-Довурактың мэри Мерген Кызыл-оол, хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Андрей Сат уткуп алган.

Кызыл-Мажалыкта «Барыин» МТС-ти, өкпе аарыг уруглар садының тудуун болгаш эрткен күзүн ажыглалга кирген стадионну сонуургап көргөнінің соонда, кожуун-нун удуртулгазы-биле кыска хуралды эрттирген. Оон соонда Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунга чон-биле ужуражып, оларның айтырыгларына харыылаан. Сургакчылаашкынның кол сорулгазы Тываның Үндезин Хоойлузунче өскерилгелер кириер референдумга белеткел ажылы болган.

...ИЙЕ, СКИФТЕР БИС!

Кожууннун кызыгаарындан эгелеп Тыва Республиканың Чазаның Даргазы солун чүүлдер манап турган. Аяк шайлыг уткуушкун соон дарый ол-ла черге Туризм чылынга тураскааткан солун, кыска лекцияны чурук башкызы, тус черниң «Үш мыйгак» музейиниң эргелекчи Биче-оол Майны кылып, Бижиктиг-Хаяда Чиңгис-Хаан көжээзиниң болгаш хаяда бижимелдериниң дугайында көжүп чоруур делгелгегежигеши белеткээн. Чазак Даргазы ону сонуургап, хөй айтырыгларны салган. Делегейде 240 ажыг бурунгу бижимелдер болгаш кижик көжээлериң 180 киреиз Тывада, ынчангаш ол тураскаалдарны кадагалат арттырып болгаш хөй чонга таныштырып, даштыкы, ишти ки туристерни мөөңнээр кол чүүлдеривис-тир дээрзин ол чугаалаан. Бо хамык тураскаалдарывис бисти бурунгу скифтер-биле төрелдештирип, доңнаштырып турарына төөгүчү харылзааларны эртем езузу-биле бадыткаптар үе келер дээрзинге бүзүрелин илереткен.

Б.С. Майны эрткен чылын Чазак Даргазының Грантызын ойнап ап, Бижиктиг-Хаяда Чиңгис-Хаан көжээзин чабс дегбес кылдыр дээржиреп, тайылбыр бижиктерлиг самбыраларны ында кылып каан. Шолбан Кара-оол сорукутук чурукчунун кылган ажилын мактап, бо талазы-биле оон талазындан деткиишкенин манап болурун чугаалаан. Шынап-ла, Барыин-Хемчик кожууну бурунгу тураскаалдары-биле байлап, туристти маршруттар кылып болза, кончуг эпиг — Үттүг-Хая, Бижиктиг-Хая, Малгаш-Шивээ, иви-даштар болгаш даш чүс чылдарның, хүлөр чүс чылдың ус-шеверлериниң мастерскаялары бот-боттарындан ырак эвес, орук-чири база эпиг черлерде турар.

Ш.В. Кара-оолдун бурунгу тураскаалдарны үрегдеп турар ирги бе деп сагыш чогаан айтырынга тывалар ыңдыг ыдыктарына дег-

бес, хөй кезин ыдыкшыдып, чала-малар баглап турар апарган деп харыы алгаш, ол өөрзөн.

ТАРЫЛГА ШӨЛДЕРИН УЛГАТТЫРАР

«Барыин» МТС-ке кожууннун Көдээ ажыл-агый эргелелинни удуртукчузу Александр Монгуш Чазак Даргазынга көдээ ишчилерниң ажилының түннелдерин көргүзүп, тайылбырны кылган. Тараа шаңыга барып, часкы тарылгага белеткеп каан үрезинниң шынарын көрүп, ногаа шыгжамырын көргүскен. А. Монгуш частан эгелеп сугаттыг черлерниң шөлүн улгаттырап, тарааны, суланы көвүдеди тарыыр сорулгалыын чугаалап, үрезинер-биле дузалаарын Чазактан дилээн. Оон аңгыда «Барыин» МТС Барыин-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарда, Ак-Довурак хоорайда 300 ажыг чединмес өг-бүлелерге тараан тараазын, ногаазын халас үлөп берип, чонга кончуг улуг буяны чедирип турарын демдеглээн.

Берге кышты ажып эртеринге МТС араттарга база дузазын көргүзүп, суланы, сигенни сөөртүп эккеп, чүгээр өртөккө садып-саарып турар. Кыштагларже мал чеми чедирериниң транспорт чарыгдалдарын Чазак бодунга ап, малчыннарга чиигелделиг болурун өөренип көөрү-биле айтышкынны көдээ ажыл-агый сайыды Валентин Енданга Чазак Даргазы Ш. Кара-оол берген.

Ниитизи-биле часкы тарылгага 205 тонна үрезин негеттинер. МТС ажилдакчылары хаан тудар, ук-саалыг мал өстүрер бодалдыг. Ол сорулгаларны боттандыраарына дузалаарының аргаларын дарый көөрүн В. Енданга дагып, үрезини соңгаартан садып алырда, өрттээн өжөгөргөн өстүрүп каан, шынар чок, «акша чуур» бора схема-ларга алзыптарындан оваарнырын чагаан. Чогуу Тывага боттун агаар-бойдузунга тааржы берген үрезин культураларының курлавырларын тургузарының талазы-биле ажил-

дар чоруттунуп турар дээрзин Чазак Даргазы чугаалаан.

Оон соонда Чазак Даргазы улаштыр Кызыл-Мажалыктың стадионунга келген. Суурнуң төвүнде европейжи стандарттарга дүүштүр кылдырган стадион, шынап-ла, кончуг эпиг, чараш. Тудугже чүгле кадаг безин бир тонна хире, 250 кубометр манза кирген дээрже-ле, шынарлыг ажыл кылдырган деп билдине бээр. Күш-культура, спорт девискээри төпке турары черле чөп. Кызыл-Мажалыктың спортчулары кожуун хамаанчок, делегей деңгеле-лине үне берген. Бут бөмбүкчүлери болгаш өске-даа хевирлерниң спортчулары дүнеге дээр спорт залдарын ээлчежип манап тургаш, тренировкалап, ойнап тургаш, шаңналдыг черлерни ээлеп турар.

Шолбан Кара-оол суур чагыргазының боттарының хөреңгизи, күжү-биле стадион тудуп алганын күш-ажылчы маадырлыг чорукка деңгез. Суурнуң чагырыкчызы Шыдыраа Салчак, оралакчызы Светлана Монгуш болгаш суурнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Геннадий Кууларның бир үн-биле Чазак Даргазындан чон арагалааш-кынга диги-биле алзып турар, ынчангаш аңаа удур демисежири-биле республика деңгелинге хоойлужудулга чугула херек дугайында дилегни кириген. Кожуун чагыргазы-биле демнежи, арагалааш-кынга удур профилактика ажилын доктаамал чорудуп, чамдык кижилерни арагадан эмнедип турзажок, ол ажилдың түннелдери чедимче чок бооп турар, арага ижерин шег-левейин турар. Чазак Даргазы кижилерниң эргезинге дээр кээр айтырыгы демнежип тура шиитпир-лээрин чүүлдүгүнүп, өг-бүлезин азыраар арга-шине чок калган, ажил-агый чок эр кижилер сузу бастынып, арагага алзып турарын чугаалап, бо айтырыгны шиитпир-лээрде бүгү талаалыг хемчеглер негеттинерин чугулаалаан.

Стадион чанында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Хомушуга болгаш өске-даа дайын киржикчилеринге тураскаалдарны чаартыры, өскээр тударын бодап турарын суурнуң удуртулгазы Чазак Даргазынга таныштырган. Ол афганчыларга тураскаалдар, тураскаалдыг бижиктерни кылырынга киржип турган арга-дуржулгазын таныштырып, чугаалап бо талазы-биле болур-чогууру-биле Чазактан дуза кадарын аазаан.

Дараазында Чазак Даргазы кожууннун активи-биле кыска хуралды эрттирип, келген сорулгазы — удавас болур референдумга белеткел ажилдарын чугулаал чугаалаан. Бо айның төңчүзүнде РФ-тиң Оңза байдалдар яамызы-

ның сайыды Сергей Шойгуга баш-таткан «Чаңгыс демниг Россия» партиязының баштаар чериниң кижигүннери болгаш өске-даа бедик дужаалдыг даргалар Тывага келгеш, Барыин-Хемчик кожуунну база ойбас — олар удавас Ак-Довурак хоорайга туттунар стадионнуң бут бөмбүүнүн шөлүнүн кылымал шывыын белек кылдыр эккээри көрдүнгенин чыылганнарга дыңнаткан. Оон кырындан ТР-нің Спорт агентилелиниң даргазы Мерген Ооржактың дилээ-биле бедик аалчылар хүрежи хевис база эккээр деп турар. Ол кээрде чаңгыс чер-чурттуу федералдыг сайыт «Урянхай. Тыва делтер» деп кончуг солун, эртем езузу-биле бижиттинген номнарының бараалгадыын кылыр деп медээ чыылганнарны хөлчок сонуургаткан.

Кожуунда социал-экономикиг

Референдум «Тываның Үндезин хоойлузунга өскерилгелер кириеринге чөпшээррежири силер бе азы чөпшээрешпес силер бе?» деп айтырыгларга «Ийе» азы «Чок» деп харыы дээр чоруттунуп турар. Чон референдумга «Ийе» дептер болза, 11 өскерилге Үндезин Хоойлужу кириетинер. Эң-не кол өскерлишкин — парламент тургузуун эде көөрү деп чүве билдингир.

байдалды Ш. Кара-оол моон дора боор деп бодалын ажыт-чажыт чокка чугаалап, кожуун чагыргазының командазы шыдаар шаа-биле ажилдап, үре-түннелдерни көргүзүп турарын демдегеп, моон-даа соңгаар сайзыралче угландыр ажилдап турар кижилерге, организацияларга боттук болгаш моральдыг дузаны көргүзери эргежок чугула деп түннелге келдим деп сеткили өөрүп чугаалаан. Бижиктиг-Хаяның чагырыкчызы Арис Оюнун, кожуун чагырыкчызының экономика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Геннадий Сарыгларның ажилына билдилиин онзалап демдеглээн.

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Тываның Чазаның Даргазының сургакчылаашкынының түннел кээр Ак-Довурактың Культура ордузунга чон-биле ужуражылга болган. Аңаа база апрель 11-де болур референдумун утказын тайылбырлап, Тываны Красноярск крайга кадар референдум деп шын эвес билишкенин буруу шаап, крайга кадыптарындан амгы хоойлулар Тываны камгалап, ыңдыг байдал тургустунмас-даа ужуруг дээрзин тайылбырлаан. Референдум «Тываның Үндезин хоойлузунга өскерилгелер кириеринге чөпшээррежири силер бе азы чөпшээрешпес силер бе?» деп айтырыгларга «Ийе» азы «Чок» деп харыы дээр чоруттунуп турар. Чон референдумга «Ийе» дептер болза, 11 өскерилге Үнде-

зин Хоойлужу кириетинер. Эң-не кол өскерлишкин — парламент тургузуун эде көөрү деп чүве билдингир.

Тываның Чазаның Даргазы Ш.Кара-оолду көрүп, дыңнаксаан чонга Культура ордузунга улуг шуурган ужурундан кезек када өшкен чырык безин шаптык болбаан. Кожуунда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, тылга ажилдап чорааннарга Улуг Тиилелениң 65 чылынга тураскааткан медальдарны тыпсырга, залда орган чон туруп кээр, адыш часкап, оларга улуг хүндүткелди илереткен.

Чыылганнарга Чазак Даргазындан айтырыглар салыр арганы база берген. Бажында соок, азы суг чок дээр ышкаш айтырыглар хоорай чагыргазының дорт шиитпир-лээр хүлээлгези-дир дээрзин би-

линдирген. Бижиктиг-Хаяда клуб, культура төвү чок дээрзинге доктаап, культура сайыды Вячеслав Донгакка чоокку үеде байдалды өөренип, тудугну дүргедидир аргаларны дилээр даалга бердинген. Суг, малгаш-биле эмнээшкын чорудуп турган профилакторийниң дүшкениниң соонда (оон оран-савазында амгы хоорай мэриязы туруп алган), аркан суг, малгаш эмнээшкын чорудуп турган тускай мергежилдиглер ол бажының подвалында өрээлин чедир дерип чадап турарын база чугаалааннар.

Ак-довуракчыларның шиитпир-леттинмейн турар бир чугула айтыры — өрттенген шывыглыг рыногун ам-даа катап тургузуп шыда-вайн турары. ТР-нің Чазаның Даргазы кандыг-бир сайгарлыкчы боду рынокту септээр, хоорай чагыргазы-биле чиигелделиг хөлезилээшкын дугайында аңгы дугуржуп, дараазында садыглаар черлерни сайгарлыкчыларга хөлезиледип берип тургаш, орулга ажилдаптар кижик чок болза, хоорай боду кылып алгаш, өңчүзүңге ап, боттары-ла хөлезиге чоп берип болбазыл деп саналды кириген.

Ужуражылга үезинде чондан айтырыг хөй болган. Салган айтырыгларына олар чогуур харыыларны ап, Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолга четтиргениниң чылыг сөстерин чугаалап турганнар.

Седен ЛОПСАН.

Виталий ШАЙФУЛИННИН тырттырган чуруктары.

ҮНДЕЗИН ХООЙЛУГА ЭДИЛГЕЛЕР:

Конституцияга (Үндезин Хоойлуга) эдилгелер кириер дугайында санал кириген эгелекчи бөлүктүн төлөөлөткөн кежигүнү, дыл эртемнеринин доктору, академик Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейден референдумга хамаарыштыр бодунун үзел-бодалдарын үлежирин бистиң корреспондентивис дилээн.

КОРР: Тывага бүгү чоннун референдумун эрттирер дугайында тускай ажил эгелээн болгай. Ол айтырыг чүгө тургустунуп келгенил?

ХАРЫЫ: Үндезин Хоойлууска эдилге кириер дугайында чугула ажилды дарый кылыр херек апарганынын кол чылдагааны, бирээде, бистиң конституциявыста 5-б чыл иштинде эттинмейн чыдып берген федералдыг конституция болгаш федералдыг хоойлулар-биле чөрүшкелер бар болуп турарында. Оларнын саны 11 чедип турар. Оларны анаа байдал-биле эдер арга чок. Кол-ла чүве оларнын чамдызын, конституциянын 1 дугаар болгаш 16 дугаар кезеңде кирген айтырыгларны чүгө референдум эрттиргеш, эдер болгай бис. Артканнарын харын анаа парламент дамчыштыр эдил ап болурунун барымдаалары бар.

Ындыг болганда, дорт чугаалаар болза, Тыва Республиканың хамаатыларынын дугайында бар турар чүүл болгаш оон соонда чоннун эргелеринге хамаарыштыр кириген Тываның чону деп аңгылап каан бо чүүлдеривис дээн ышкаш чүүлдерни эдерде база оон соонда Парламентинин, бистиң Улуг Хуралывыстың депутаттарынын саны каш турарыл, оон соонда Парламент чаңгыс палаталыг турар бе азы ийи палаталыг турар бе деп ол айтырыглар чүгө референдумга чон бадылаан соонда эттинер айтырыг-дыр.

Ынчангаш бо 11 айтырыгны, карышактарны референдум дамчыштыр чаңгыс аай эдил аар орук чүгө бо ам Конституция — Үндезин Хоойлууска эдилгелерни белеткээш, чоннун бадылаашкыныч кириери-биле күүсеттинип болур-дур, оон өске орук чок деп мындыг бодалга келгеш, бистер Конституция судунун шийтирилээн аайы-биле төлээлекчилер: анаа чон иштинден тургустунуп келген эгелекчи бөлүк — 31 кижикаттыжып алгаш, хуралдааш, референдумну бүгү чоннун бадылаашкынын дамчыштыр Тываның Конституциязынга эдилгелерни кириер деп саналды ажилдап кылгаш, улаштыр Чазак-че-даа, Төп сонгулда комиссиязын-че-даа боттарыныстың саналдарынысты чоруткан бис. Ынчангаш бо айтырыгнын шимчеп үнгени ол.

Бо айтырыгны дарый шийтирлээр апарган ийи дугаар кол чылдагаан болза: Россиянын Президентизи Анатолий Дмитриевич Медведев эрткен чылгы Федералдыг хуралга кылган Айыткалынга «Тываның Парламентизинин депутаттарынын саны хөлүн эрттир көвүдээни кандыг-даа уjur-дүрүмге дүүшпейн турар» деп, биске эпчок кылдыр, бүгү делегейге, бүгү чуртка чарлаар уjurга таварышкан болгай. Ынчангаш ону база дарый эдил, Президент-биле черле чөпшээрешпес болза, үндезин чок-тур деп көргөш, ону кылыр айтырыг көдүрүлгөн турган. Ынчангаш бо референдумну шак ынчалдыр дүргедеп эрттиреринин оруун бистер ол айтырыгларны дарый, хоойлуга дүүштүр кылыр шын орук деп санааш, эгелекчи бөлүк каттыжып тургустунуп алгаш, саналдап киригенивис ол.

Ол айтырыгнын тургустунуп келген үш дугаар чылдагааны: ийи чыл иштинде Конституцияга эдилгелер кириер тускай комиссия

тургузар дугайында хоойлуну Чазак белеткээш, Хоойлужудулга палатазынче кириген турган. Ол чүүлүс шимчествеп чыдып берген. Хоойлужудулга палатазынын депутаттары «Чоннун бүгү-ниити бадылаашкыны-биле өзек эдилгелерни кириер» дээн санал-биле чөпшээрешпейн, ол эдилгелерни дөгө-резин боттары эдил болур эргени Хоойлужудулга палатазынын эрге-хүлээлгелеринче кири бадылап берзин дээн бодалы-биле доора будулдургаш туруп берген. Бистер оон-биле чөпшээрешпейн, «бүгү-ниити, чоннун эргелеринде турар айтырыгларны чүгө чүгө парламент шийтирлеп турар боор уjurлуг чүвөл, бүгү чон боду көргөш, бадылазын» дээн бодал-биле база бо үш чылдагаан-биле айтырыгны тургускан бис. Өске талазында, ындыг байдал амыдырал-биле база дүүшпейн барган. 310 муң чурттакчылыг улуг эвес республика 162 депутаттыг турары дээр-ле, бөгүнгү бистиң акша-төгериивистиң-даа, амыдырал-чурталгавыстың-даа байдалынга дүүшпейн турар-дыр ийин. Бир эвес республика акша-төгериикти чүгө боду ажилдап ап, экономика-каныс сайзыраңгай, шупту чүүлдерге акша-төгериивис чедер турган болза, 160-даа кижик тургай-ла, ында чүү боор дээй эртик. Херек кырында бистер, ажыы-биле чугаалаарга, бодувустун бюджетивистиң барык 80 хире хуузу Россиянын ниити бюджетинин акшаландырышыкыны-биле хандырып турар болганывыста, боттарыныстың чарыгдалдарынысты база санап, оларнын кайы хире ажыктыг, дээштиг болуп турарын көөр уjurлуг бис. Чылдын-на Улуг Хуралывыстың акша-шалың болгаш ниити хандырылганынга 185 млн. хире рубль чарыгдаттынып турар дээр-ле, бистиң республикавыска элээн аар чүк болуп турар. Уjurу болза бо чарыгдалдарыныс, хөй-ле дизе, 30-50 млн. рубль иштинде турар болза, ынчан амыдыралга дүгжүр, күш чедер турар уjurлуг бис. Шуут парламент чок турар республика, область, край деп чер турбас. Ол дээр-ле Россия Конституциязын негелдези-дир. Бүгү делегейде-даа парламент чок чурттар, күрүнелер турбас-ла болгай. Ынчангаш парламентивис турар уjurлуг, а турарда сан талазы-биле ажил-амыдыралга, аргашинээвиске дүгжүп турар санныг болуп уjurлуг.

КОРР: Үндезин Хоойлууска кириер эдилге, чазалга азы немелде чаа чүүлдер дугайында чүнү демдегеп болурул?

ХАРЫЫ: Эдилгелерни кириип тура, чүнү чедип алыр уjurлуг бис дээр болза, бир дугаарында, үстүндө чугаалааным Россиянын Конституциязы болгаш хоойлулары-биле бистиң Үндезин Хоойлу-вустун аразында чөрүшкелерни эдил алыры кончуг чугула. Ону эдил алыр болзувусса, Россиянын Чазанын-даа, Парламентизинин-даа мурнунга Россия Конституциязы-биле дүүшпес, карышактыг Конституциялыг республика деп аттан уштунуп алыр аргавыс ол. А

ол биске чугула, чүгө дизе амыдыралдын өзек айтырыгларын боттарыныс маңаа дугуржуп алгаш, Москвага баргаш ол акша-төгериикти чугаалажыр, ону дилээр, ону боттарыныстың санаашкыныныс-выс-биле бадыткап тургаш чедип ап турар-ла болгай бис. А ындыг чугаа кылырда Россия Конституциязы-биле карышактыг Конституциялыг турар республика деп адаттырып анаа чедер бергеш, чугаа кылыры нарын, берге. А бир эвес карышактарны эдил алгаш чугаалажыр болзувусса, ынчан дең эргелиг хамаатылар Россиянын бир кезээ кылдыр дорт билдинип, шак ынчаар чугаалажыр эптиг аргалыг болур бис.

Ийи дугаарында кол-ла кылып турар чүүлүсүс, моон сонгаар бо эдилгелерни бадылап каарга, Тываның Парламентизи ам бо хүнде турары ышкаш ийи палаталыг турбазын чедип алыр бис. Парламентивис чаңгыс палаталыг, оон мурнунда 1993 чылда тургузуп каанывис чедимчелиг болгаш чараш адынче: «Тыва Республиканың Дээди Хуралы — парламентизи» деп адынче дедир эглип келири ол. А кол-ла чүүл депутаттарнын саны 32 кижик болур деп бо эдилгелер-биле доктаадып турар бис. Ол дээр-ле 162 деп сандан ыракта ылгалдыг дээрзи чугаажок. 32 депутат болурда, бо эдилгелеринин аайы-биле 32 депутат дөгө-рези сайыттар шалыңныг олурар эвес, а олардан чүгө 9 кижик доктаамал

галыг турар болгаш эрге-ажык талазы-биле кайы-бирээзинден кайы-бирээзи бедий бээр тургустунмас, дең эрге-байдалдыг күрүнө эрге-чагырга черлери кылдыр тургустунган турар уjurлуг дээн кол негелде хажыттынганы ол. Президент эрге-чагыргазын 1991 чылда кирип тургаш, ол чүүлүс шуптузун санап көргөш, мындыг байдалдыг кылдыр кирип каан турган: Президент, бир талазында, күүсекчи эрге-чагырга болур, Чазак Даргазы болбушаан, Президент болуп турар кылдыр кылып каан.

Оон утказы дээр-ле дең эргелиг органнар деп санаар болза Тываның Чазак биле Тываның Парламентизи — Дээди Хуралы бо дээр-ле дең эргелиг эрге-чагырга черлери-дир. Президент дээр-ле эрге-чагырганын аңгы институту болур. Чаңгыс кижик-даа Президент болбушаан, Чазак Даргазы болурга, ол кижик Чазак Даргазы деп эрге-хүлээлгези-биле Парламент биле Чазактын дең турар эргезинге ажил-хожулун чорудар, а эрге-хүлээлгезинин аайы-биле Президент Чазактын-даа, Парламентинин-даа үстүнге турар эрге-чагырганын институту кылдыр билдинер уjurлуг. Ол дээр-ле Президент болза Чазак биле Парламентинин аразында кады ажилдажылганы үргүлчү дүүштүрүп, сайгарып, оларнын эптиг болгаш чөптүг

турган. Чүгө дээр-ле Президент дунун Президент деп эрге-жаалы-биле хөлүн эрттир келген таварылгада Чазак Парламентинин аразында чөпшээрешпес болза, оларнын ажил чорудулганын дүүштүрүп эрге-хүлээлгези-биле бис 2001 чылда чедир, бо хүннерде көстүп турар ышкаш, ындыг чөрүлдээлери бейн турганыныс ол-дур. А 2 чылдын Конституциязын езу эрге-чагыргаларнын аразы дүүштүрүлгезин, деңештирерин үрөп, хажыдып алганыныс хараазында Улуг Хурал — Парламент бедик, күштүг талазынга кынып алгаш, Чазак Даргазы Шероол Дизижикович-биле дең тудушкар турупканынга чедир Ам бо хүннерде ук чөрүлдээлери эртпейн чыдып алганынын чылдагааны бистиң Улуг Хуралынын иштинде элээн хөй депутат «Чазак биске дорт чагырттырар орган болур уjurлуг, ынчангаш Чазактын чүнү канчаар чедир турганын, хүн бүрүде ажил чорудулганынга чедир башкар контролдаар, ону Чазак биле илеткээр, колдуунда-ла Чазак бистиң чагыргавыска турар уjurлуг — дээн хөөнүг турарынын харызы-биле бо чөрүлдээлери дээр турарынын чылдагааны ол.

Ынчангаш Президент эрге-чагыргазын катап тургузуп ту бистер ону анаа-ла ат кылдыр кирип каар дээр эвес, а Президент республиканын иштинде Чазак биле Парламент аразынын үлөжишкенин моон сонга болдурбазынын кончуг улгайызы, кончуг улуг аргавыс кылдыр көрүп, ону ынчаар кирип турарыныс ол. Оон-биле черлештир Парламентивистиң сан эвээжидип, эрге-хүлээлгелер хоойлужудулга органы кылдыр чаңгыс-аайлажыдарынын негелдеринин база бир тургустунуп келген чылдагааны — сан-түн талазы-биле безин Парламент биле Чазак бот-бодунга деңзигүрлештир органнар апарган болдур ийин.

КОРР: Парламент биле Чазак бот-бодунга деңзигүрлештир органнар апарган деп чугааладым, оон утказынга хамаарыштыр тодаргай тайылбырдан бер көрүңерем, Каадыр-оол Алексеевич.

ХАРЫЫ: Бо хүннерде Чазак 12 сайыттар ажилдап турар, Чазак Даргазынын оралакчылары, Чазак Даргазы боду, ниитизи-биле Чазак кежигүннери 21-22 кижик болуп турар. Бүгү Тываның Чазак ордур. Ажил-амыдырал дээр, хүнүн нарын айтырыглары дээр мойн биле, бажы-биле харылап турар кижилеринин саны — 21-22 Чазак кежигүннери.

А оларга дүгжүп турар Парламентини көөр болзувусса, 32 кижик Хоойлужудулга палатазында доктаамал ажилдап турар, а Төлээлекчилер палатазында база 10 кижик доктаамал ажилдап турар. Ынчангаш, 42 кижик ниитизи-биле сайыттар деңнедиг акша-шалыңны депутаттар болуп, доктаамал ажилдап турары ол. Чазак талазында 22 кижик ажилдап турар. Оныкырынга Төлээлекчилер палатазынын шалың чокка ажилдап турар 120 депутаттарын кадыптарга, о талазынын деңзигүрү оон-даа улгайды бээр: кижик саны-биле-даа депутаттарнын бедик, эрге-хүлээлгелеринин-даа талазы-биле. Ынчангаш, бөгүнгү байдалда дүүшпейн барган эрге-чагырганын деңзигүрлешкенин үрелгенин тодаргай чижээ кылдыр санаар биле көөрге безин бо-дур. Чазак талазында 22 кижик, а оларнын дужунда 162 депутаттар. Эрге-

Референдум

шалыңныг ажил-даар, арткан 23 депутат боттарынын кол ажылы-биле ону дакпырлап, депутат хүлээлгезин күүседип, сайыттар деңнедиг шалың албас болур. Ынчангаш бистиң бо ниити чарыгдалдарыныс 3-4 катап эвээжэй бээр деп көрүп турар бис.

КОРР: «Президент-Чазак Баштыны» деп турар айтырыг талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Каадыр-оол Алексеевич?

ХАРЫЫ: Президент-Чазак Даргазы деп эрге-дужаал 1992 чылдан 2001 чылга чедир турган болгай, силер ону сактып тур боор силер. Ону 1991 чылда Президент дугайында хоойлуну-даа хүлээп ап тургаш анаа-ла дужааштырып чогаадып кагбаан, ажил-амыдыралга дүүштүр, республикавыстың аталдарынга, эрге-байдалынга хамаарыштыр, ону өрү көдүрер сорулга-биле ындыг эрге-дужаалды кириген бис. Анаа-ла кайы-бир кижик Президент болзун деп айтырыг чугула эвес турган. Кол-ла чүве болза, президент чергелиг, президент удуртулгалыг республика деп чүве биске кончуг чугула турган болгай. Президент эрге-дужаалын катап тургузарынын кол чылдагааны дээр-ле, амгы Чазак Даргазы деп эрге-дужаалдан бедик деңнедиг, Президент эрге-дужаалынын аргалары, бар турар утка-шынары республиканын эрге-байдалын өрү көдүрер деп бир дугаар бодалыныс ол.

Ийи дугаарында, кажан 2001 чылда Чазак Даргазы болгаш 162 депутаттыг Улуг Хурал деп ийи дээди улуг эрге-чагырга черлерин тургузуп каарыныска, ажыы-биле чугаалаарга, эрге-чагырганын иштинде деңзигүрлээшкени үрелген: ол дээр-ле күүсекчи эрге-чагырга биле хоойлужудулга эрге-чагыргазы бот-бодун деңзигүрлештирип, бот-бодун контролдажып, бот-боду-биле хамаары-

а жы л-даарынын аргаларын тургузар хүлээлгелиг деп кирип турар болгай бис. Ынчангаш ону кирип турар эдилгелеривистиң 110 дугаар чүүлүнде шуут дорт айтып каан: «Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазак Даргазы болза, Үндезин Хоойлуга дүүштүр республиканын эрге-чагырга органнарынын аразында демниг болгаш чаңгыс аай ажил-чорудулганын, кады ажилдажылганын магадылаар хүлээлгелиг» — деп бижээн.

Байдал чүдел дээр-ле кажан 2001 чылда чаа Конституцияны хүлээп ап тура, Президент деп атты дүжүрүп каапканын аайы-биле бистер дең эвес ийи орган тургузупкан болган бис. Бир талазында, Президент деп эргелиг баштыңчызы чок, анаа Чазак Даргазы деп баштыңчылыг Чазакты кылып каан бис. А өске талазында, анаа Парламент эвес, а Улуг Хурал деп, чүден-даа артык улуг, оон бедик чүве чок деп шак ындыг утка-биле, ам артында сан-түн талазы-биле база 162 кижик депутаттыг Улуг Хурал тургузуп каарыныска, ажыы-биле чугаалаарга, эрге-чагыргаларнын аразында деңзигүрлээшкени, дең болурунун аргавыс чайгылып (деңзи караан чаңгыс талаже чаа база берген) үрели берген. Оон түнелинде Улуг Хурал бодунун байдалы-биле: эрге-хүлээлгелери-биле-даа, сан-түнү-биле-даа Чазактан бедик мен дээн байдалга чедип келгенин түнелинде 2002-2003 чылдардан эгелээш, Чазак биле Парламент аразында шуут дорт үскүлөжишкени кирипкенин чылдагааны мында туруп турар.

Оон мурнунда кажан Ш.Д. Ооржак Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаның Даргазы деп бо ийи эрге-дужаалды чааскаан эдилеп турда, Парламент биле Чазактын аразында, оон ыңай Парламент биле Президентинин аразында дорт үскүлөжишкенин кажан-даа болбайн

ЧЫЛДАГААНЫ, СОРУЛГАЛАРЫ

хүлээгэснийн айы-биле сайыт кижиг биле депутат кижиг ден эргелиг болур. Депутат кижиг эргэлээс-биле сайыттан бедик эргэлдүүлдэг. Чүгү дээс, сайыт кижиг айтырыг салгаш, депутаттан харыы негээр эргези чок. А депутат кижиг сайытка айтырыг салгаш, харыызын, бижимел-даа болза, аас-биле-даа болза, негээр эргелиг. А сайыт кижигини депутат кижиге кажан хүлээп алырын боду билир. А депутат кижиге сайытка кээрге, сайыт депутатты кандыг-даа оочур чокка харыы хүлээп алыр хүлээлгелиг.

Шак мындыг деңзигүүрлээш-
кин сан-түң аайы-биле безин ха-
жыттына бээрге, эрге-чагыргалар
аразының системниг деңзигүүр-
лээшкини база буурап эгелээр
лээрзи чугаажок.

Ылчанагаш кажан 32 депутат,
оларның 9-зу доктаамал ажилдап
турар апаарга, Чазак кежигуннери
биле Парламент депутаттарының
сан-түнү-даа болза, бот-бодунга
чоокшулажып кээп, Чазак тала-
зында 22 кижги, Парламент тала-
зында 32 кижги ажилдап турар
апаар-дыр.

КОРР: Чаа чуулдер кылдыр кириген хөй-ниити организацияларының дугайында немелделерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Каадыр-оол Алексеевич?

ХАРЫЛ: Чаа чүүлдөринң иштинде эң-не онзагайы болза, Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның боттарының тургузуп алганы **хөй-ниити организациялары** биле **күрүне органныары**, **албан черлери** кады ажилдаар, оларның ажил-чорудулгазынга дузалажыр ужурлуг деп бо удаада Конституцияның дөрт дугаар чүүлүнде дорт кир бижил каан: тус чер органныары болгаш эрге-чагырга органныары хөй-ниити организацияларының санал-оналын хүлээп алгаш, бүгү талазы-биле деткир хүлээлгелиг, өске талазында, хөй-ниити органныарының талазындан күрүне эрге-чагырга-зының, Чазактың, Дээди Хуралдың-даа ажил-чорудулгазын, тус черниң бот-башкарылга системазының удуртукчуларының-даа ажил-чорудулгазын хөй-ниитиниң хыналдазынга тургузуп, айтырыг салып, харыны негээр эргелиг деп чүвени бо конституцияда дорт айтып кааны ол-дур.

Ол дээрэ-ле, бистер хамык-ла
чүүлдү Чазак биле Парламент
боттары аразында-ла шиитпирлеп,
аразында-ла месилдежип чыдары-
биле кызыгаарланмайн, айтырыг-
лары ажык кылдыр тургускаш,
хей-ниитинги хайгаааралынга дедир
эгидип ал турарыыс ол болур.

Бо бүгү чүүлдерни өөрөнгө көргөш, Конституцияда кириген эдигелерни кизи көрүп оргаш, бир кезээ-биле чөпшээрэжири, бир кезээ-биле чөпшээрешпес-даа болуп болур. Ындыг-даа болза, бүгү ниитилелде, Россияда, Тывада, бүгү делегейде тургустунуп келген чурум езугаар шак мындыг хөй адырлыг, хөй ужуз-уткалыг айтырыгларны чаңгыс референдумга салып болурунун чижектерин база көрүп эрткен-не болгай бис. Бети дээрге 1993 чылда боттарывыстың Үндэзин Хоойлуусту база-ла ынча хөй айтырыгларлыг, 140 ажыг чүүлдерлиг конституцияны чаңгыс үн-биле, чаңгыс аай бадылал алган-на болгай бис. 2001 чылда база шак-ла ынчаар бадыллады. Ынчангаш бо эдигелерни чамдык кижилер хөй айтырыгларлыг деп санал көрүп турар. А херек кырында шак мындыг чаартылгалар-биле чөпшээрэжири силер бе, чөпшээрешпес силер бе? деп бөдүүн болгаш дорт айтырыг салдынып турар деп билип алыр ужурулг бис. Ынчангаш бо айты

рыгларны силерниң сеткил-сагы-
жыңарга тааржып турар деп са-
наар болзуңарза, ону ниитизи-
биле, чаңгыс аай бадылап алыры-
ның үндезини бо-дур.

КОРР: Ундезин Хоойлуга
кирип турар эдилгелерге
удурланып турар кижилер
бар деп бодал турар мен. Ма-
ңаа хамаарыштыр Силерниң
бодалыңар кандыгыл?

ХАРЫЫ: Бо эдилгелери кан-
дыг кижилер хүлээп ап шыдавазыл
дээр болза, Тывада амгы бо бай-
дал, Парламент биле Чазак ара-
зының месилдежишкени ам-даа
уламчылазын, республика иштинге
чөрүлдээлер улам өөскүп нарыы-
дазын деп күзеп чоруур кижилер,
өскээр чугаалаарга, курт иштинде
ниити байдал багай болган тудум-
на, оларга эки болурун бодаар
кижилер бо бадылаашкыга удур-
ланып турары илдең. Ажыы-биле
чугаалаарга, олар күрүнениң ду-
гайында, ажыл-хожулуwусту эки-
жидип алырының дугайында чүткүл
дээш эвес, а бар турар месил-
дежишкиннерни, чөрүлдээлери
улам ханыладыксап, чүгле амы-
хууда ажык-кончаа, амы-хууда
алыр-чири деп бодалды колдат-
каш, бо эдилге, чаартылгаларга
удурланып турар деп дорт чугаа-
лаар болза эки.

Шак ол ындыг-ла үзел-бодал-дыг каш-ла кижилер бар. Оларның аттарын тыва чон эки билик. Оларның күзел, бодалы-биле алыр болза маңа, Тывага, кымнарның да аразында месилдежишкени улам хөй болур-ла болза, оларның сеткили ханар. Тывага хөй будул-гаазыннар болур-ла болза, база оларга эки. Бистерниң ажыл-амыдыралывыска ол эки бе? Чок, эки эвес. А Конвизке бистерниң ажыл-амыдыралывыс эки болур бе, багай болур бе дээрзи аңаа херекчок чүүл-дүр. Бистерниң эки-даа, багай-даа чурттап чоруурувус Конвизке кандыг-даа хамаанчок, аңаа «изиг-даа, соок-даа» эвес чүүл-дүр: ооң сагыш-сеткилин доюлдурбас айтырыг-дыр. Ол янзылыг чамдык кижилер биске багай болган тудум-на, оларга эки болурун кичээп, бот-бодувусту үскүлештирип, бакташтырып чорааш, боттарының чыргалдык амыдыралын тургузуп алыр дээш чүткүп чоруур кижилер-дир.

А бистерге, боттарыыстың ажил-амыдыралывыстың, аал-чуртувустуң келир үезин бодап чоруур кижилерге, Россия Конституциязы-биле чөрүшкектерлиг, бот-боттарыысты араваста үсүл-лежиپ алган чоруур кылдыр тургузуп турар өзектиг конституция-биле моон ыңай чурттаары черле болдунмас деп бодап-биле мындыг эдилгелерни, немелделерни кирип турарыыс ол-дур. Эки амыдыралды кылдыр үдзэн кижии ол эки амыдыралдың үндезиннерин салыр. А ол эки амыдыралдың үндезиннери – аал-чурт, күрүне иштинде Үндезин Хоойлуга даяары. Ынчангаш бо эдилгелер дээш мындыг чидиг чугалажышкыннар, маргылдаарлар чоруп турары бо-дур.

Өске талазында, бо эдилгелер-
ни кириптеривиске ол-ла дораан
шупту чүве чаггыс аайланы бер-
геш, даарта дораан амыдыралы-
выс экижип, чечектели бээр деп
кым-даа ынча дивейн турар. Ын-
дыг-даа болза, бо эдилгелерге
даянып алгаш, Парламент биле Ча-
зак аразынын чөрүлдээ, үскүле-
жишкиннеринден үнүп алыр ар-
галыг болур бис — ону чедип алы-
ры биске чугула болгаш херек: ону
chedип алыр дээш Үндезин Хоойлу-
нун эдилгелерин чоннун бадылааш-
кынынче кирип, чоннун деткимче,
бадылаашкынынга бүзүрөд турар-
ывыс бо.

Соңгукчуларывыска, бо эдилгелерни деткиир кижилерге, чугаалаксаар чүүлүм болза, бис Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң бо эдилгелерин эң бедик деңнелдерге чедир көргүзү болур, чүүлдүг-дүр деп бадыткадып алган болгай бис. Черле ынчаш, Тываны дуу Красноярск крайга кадар, Красноярск крайга Хакасияны кадар дзэн бо чугаалар дээрге-ле, ажы-биле чугаалаарга, кымның-даа сагыш-бодалында чок, Россияның дээди удуртулга-зының-даа саналга-төвилелинде-ринде кирбейн турар чүүл-дүр. Кандыг-бир ийи регионну каттыштыр дээр болза, ол ийи регион иштиниң чонунуң бадылашкынын үнелеп көөр журулуг. Республи-када чурттакчы чоннуң барык 80 хуузу тывалар-дыр бис. Тыва биле Красноярск край каттыжар бе, каттышпас бе деп айтырыгга хамаарыштыр ийи регионга ийи аңгы референдум эртер журулуг. Референдум болурда, ооң түңнелин Тывага бир аңгы санаар, Красноярск крайга бир аңгы санаар. Ынчангаш бир эвес Тываның девискээринге каттыжары-биле чөпшээрешпес бис деп бадылап каар болза, ындыг каттыжышкын болбас. Россияның Чазаның дең-нелинде Тываның эрткен үезинин

төгүзүн хүндүлөп көрүп, кончук эки билип турарлар. Чоокка чедир-
ле аңгы күрүнелиг турган респу-
бликаны кандыг-бир область,
крайга каттыштырар деп баар бол-
зувусса, чурт иштинге хөй шимээр
дааш үнөр, частырыглыг орук
болур дээрзин ында билип турар-
ла болгай. Оон аңгыда эвээш
санныг депутаттар Тываны өскө
черге каттыштырыындан камга-
лап шыдавас деп чугаада кандыг-
даа үндезин чок, меге хол-тур.
Ынчангаш бо айтырыгны көдүрери-
ниң бетинде боттарывысты хүн-
дүлөп көөр ужурлук тв. Тываны
аңаа-маңаа кадып каар болду бе
дээн чугааны кылган-даа херээвис
чок. Мен, бодум хуумда, респу-
блика иштинге Тываны аңаа-маңаа
каттыштыра бээр боор чадавас
дээн чижектиг даап чугаала-
жыышкыннарны, маргыштарны
шуут соксадыр болзувусса эки деп
санаар мен. Ында кандыг-даа
үндезин чок, ындыг чугаалар-биле
эки чүве чедип албас тв, харын-
даа үндезин чок хөй шуугаашкын,
куруг маргылдаалар-биле ындыг
орукту ажыдыптып, чугаавыс-биле
багай чүвени чедип ап болур
чадавас тв, ойзу бодап чорааны-
ла дээр.

КОРР: 2001 чылда Президент эрге-дужаалдан чүгөйталааныл?

ХАРЫЫ: Чылдагааны бөдүүн. Оон мурнунда 2001 чылга чедир федералдыг хоойлу үнүп келир, үш дугаар хуусаада оон мурнунда ажылдап турган баштыңчылар улаштыр ажылдаар аргазы чок болу бээр деп билип алгаш, ону оюп эртери-биле Президент деп атты ап каапкаш, чаа эрге-чагырга кылдыр чүглө Чазак Даргазы деп атты кирип каан чылдагаанын ынчагы Даргавыстың ам-даа үш, дөрт удаа дээди эрге-чагыргага олурарын бодаанындан деп санаар мен. Оон өске ында кандыг-даа чылдагаан чок, кандыг-даа дүүш-түрүлгө дугайында бодал чок, ажыл-амыдыралга шаптыктыг болур бе, эки болур бе деп бодал чок, мында чүглө чаңгыс ол со-рулга турган. Ынчан Президент эргезин дүжүрүп тургаш, хары угда ийи улуг частырыгны кылып алган бис: бирээде, үш азы дөрт дугаар улаштыр соңгудуп болбас деп хоойлу үнүп келбээн, элекке эшкедээш, эки чүүлүвүстү дүжүрүп алган бис: кандыг-даа кайгалдааш-кын, конституцияга хойтпактааш-

кын чокка дыка хөй Рахимов, Шаймиев, Лужков, Федоров, Илкомжинов суглар ышкаш президентилер, губернаторлар амга чедир ажылдап чоруурун көрүп чор бис; ийиде, конституцияның хойт-пактаашкыны хорадан өске чүвө эккелбээн: Парламент биле Чазак аразында чөрүлдээлерни ханылаткан, республиканың хире-чөргезин кудулаткан болгай.

КОРР: Улуг Хуралдын
Төлээлекчилер болгаш Хоой-
лужудулга палаталарында
депутаттардан аңгыда аппарат
ажылдакчыларлыг. Оларның
саны база-ла хөй дээр бол-
гай...

ХАРЫЫ: Бөгүнгү байдалда болза, Төлээлекчилер палатазы-даа, Хоойлужудулга палатазы-даа тус-тузунда боттарының ажил-амыдыралын хандырап аппараттарлыг. 2007 чылдан эгелээш ол ийи аппараттарны чаңгыс кылдыр кадып-даа кагза, херек кырында ийи аңгы ажилдап турарлар.

Хоойлужудугла палатазынын
аппарадында 70-80 хире, а Та-
лээлекчилер палатазының аппара-
дында 20 хире кижі ажилдап
турар, каттышкаш, 90-100 хире кү-
рүне ажилдакчылары ажилдап
турар-дыр ийин, але.

Кажан мен даргалап турар уемде, 1991-1993 чылдарда, Дээди Советтин депутаттарының саны 130 турган. Оларның аразындан доктаамал 10 кижги ажилдап турган бис. Аппараттың ажилдакчылары 18 кижги турган чүве. Ол чедер турган. 130 депутаттың-даа ажилын магадылаарынга, ол 10 Президиум кежигуннериниң ажилын-даа ол 18 ажилдакчылар харыылап шыдап турган. Кажан 1993 чылдың Үндезин Хоойлузунун айыы-биле 32 депутатты доктаамал ажилдаар кылдыр бадылап алган турувустан 39 аппарат ажилдакчылыг турдус. Олар база Парламентиниң ажил-чорудулгазын бүрүнү-биле хандырып ажилдап турганнар. Ол үеде бөгүнге деңнээрге, хоойлу кылып ажилдаар ажил нарын болгаш хөй турган. Чүге дизе чаа байдалче шилчээн бис. Шупту хоойлужудулгалар, эрги бүгү хоойлуларывыс 1993 чылда буурал душкени-биле чаа хоойлулар-биле хамык чүүлду боттандыраарынын нарын үезинде безин 32 депутат чедер турган, оларның ажилын боттандыраарынга 39 аппарат ажилдакчылары база чедер турган.

2001 жылдың соңында Улуг Ху-
ралдың депутаттарының саны 162-
кижи чеде бергенде, аппарат
ажылдакчыларының саны база
чоорту немежип көвүдесе-көвү-
десе, мурнундагы турганынга бо-
даарга, ан барык 2-2,5 катап хөй
апарганы ол-дур.

Ынчангаш түңнөп чугаалаа-
рым болза:

бо Үндезин Хоойлуну эдилгелер кирип тургаш, экижидиг алырывыстың кол сорулгасы – амыдыралды экижидип алыр амыдырал-биле экономиканы дүүштүрер, эрге-чагырга-биле чоңун аразында харылзааны катап тургузуп быжыктылары болур. Парламентиниң адын-сывын өскерткеш, санын звэзжеткеш, өскертип кааптар деп сорулганы кол сорулга кылдыр көрөйүн турар бис.

Чүгө оңу кылыр деп турар бис? Ону кылыр деп турар сорулгавыс дээрге-ле, ажыл-агынын өззэ Парламент биле Чазак кады демнежи тургаш, эки шынарлыгы чедишкиннерлиг кылдыр шиитирлеп шыдаар байдалды тургузулары биске чугула. Ону чедиалыр дээш мону кылып турар бис. Ооң-биле чергелештир бистер республикавыстың келир үзүн магадылаар сорулга-биле бидилгелерни кирип турар бис.

**БЮЛЛЕТЕНЬЕР —
КОЖУУННАРДА**

Эрткен неделяның төнчүзүнде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясы апрель 11-де болур референдумга бадылаашкынарның бюллетеньнерин алган.

175 227 саныг бюлөтөнни Абаканда «Журналист» типографиязынга парлаан. Соңгулда комиссиязының кежигүннери бюлөтөннери ылаптап санаан болгаш март 21-де девискээр соңгулда комиссияларынче чоруткан, оларны участок соңгулда комиссияларынче дамчыткыжеге чедир кожууннарың иштики херектер килдистериниң а жылдакчылары камгалалга алган.

Бюллетень бүрүзүн А4 форматтыг, тускай камгалалдыг саа-зында кылган. Ону канчаар шын долдурарын бюллетеньден сонгуучу номчуп алып, «ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелер кииреринин дугайында» ТР-ниң Конституция хоойлузунуң төлөвилелин хүлээп албышаан, Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кииреринге чөпшээрээр Силер бе?» деп айтырыгга харыылаар. Ол айтырыгның дужунда турар көзөңлөкчү кырында «ийе» болгаш «чок» деп харыыларны киирген, ол сөстөрнүң адаанда хос дөрбөлчин хана-карактар бар, сонгукчу бодунуң харыызын ол хос черге демдек салып илередир. Бюллетень орус болгаш тыва дылдарда долдуртунган.

ТУ-нің Конституциясына референдум эгелекчилеринин санадааны кандыг өскерилгелер киирер дэзин сонуургазынарза, силерге хамааржыр девискээр болгаш уаасток соңгулда комиссияларындан билип ап болур силер референдум эрттирер талазы-биле эгелекчи бөлүктүн кижигүннери март 11-ден эгелеп ында ажылдап турарлар.

Бадылаашкыннар 182 соңгулда
участоктарына болуп эртер.

Март 27-ден эгелен республиканың чедери берге кожууннарыңа хуусаадан эрте бадылаашкынар эгелээр. Чөптүг чылдагааннарда боттарының чурттал турар черлеринге сонгуп шыдавас референдум киржикчилеринге бадылаар эргениң шынзылгаларын март 22-ден эгелен уастоктарның сонгулда комиссиялары берип эгелзэн.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

Референдум эрттирер деп турарын кончуг шын, үениң аайы биле тургустунуп келген айтыры деп санал турар мен. Чон база оң чөптүгү деп санал турар дээрзинге бүзүрзө мен. Чүге дизе, бир дугаарында, республиканың эрге байдалы көдүрлүр. Ооң хөгжүм сайзыраарына улуг идиг болгаш бурунгаар базым болур. Ийи дугаарында, Улуг Хуралдың хөй санныг депутаттарының санын кызыраы база шын. Ийи палаталы парламентини чангыс палаталы кылдыр тургузарын шиитпирлээр. Бистиң ышкаш бичи республикага депутаттарының саны эвээш болуру чугула, чүге дизе эвээш саныгды шынар база эки болур болгай. Ынчангаш шилилге шыырак болуру ужурулуг деп санал турар мен. Ойышкаш президент албан-дужаалы катал тургузары негетинип турар.

Референдум республиканың бюджетин шын ажыглаарына эптиг байдалды тургузар. Республиканың сайзыралына, хөгжүл-дезинге ол чугула ажыктыг. Арты-акша-хөренңи турбас болгай. Эко-номиканың ангы-ангы адырлары-хөгжүдери, көдээ ажил-агыйны-көдүрери чугула. Референдумну эрттиринен бистиң келир үеи-улуг хамаарылгалыг деп сана-турар мен.

Саг ТОЛУНЧАП,
хоочун башкы.

АЖЫЛЧЫ ОЛУТТАР НЕМЕЖИР

(Сүт-Хөл кожуунда күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг чорукту чавырылдырарының программасының күүселдези. Түңнелдер болгаш сорулгалар.)

Телевизордан көрүп, солун-сеткүүлдерден номчуурга чамдык регионнарда улуг фабрикалар, заводтар, бүдүрүлгелер саң-хөө талазы-биле буурап, хөй санныг ажилчыннар кызырлышкына таваржып, албадалдыг шөлээже үнүп, долу эвес ажил хүнүнче кирип эгелээн.

Экономиктиг кризис бистин Тыва Республиканы, ооң иштинде Сүт-Хөл кожууну база оюп эрт-пээни билдингир. 2009 чылда эгелээн кризис кожуунун, ооң чонун амыдыралына бергедээш-киннерни таварыштырып турар. Эмнелге, өөредилге адырларында, профессионал өрт кезээнде болгаш өске-даа албан черлеринде кызырлышкыннар болгулаан. Кожуунун шериг комиссариадын дүжүргөш, Чөөн-Хемчикте төпчүтүнген комиссариатты тургускан. Кожуунун иштики херектер килдизинге база улуг хемчээлдиг кызырлыда болуп, харын-даа килдисти дүжүргөш, Чөөн-Хемчикке кожууннар аразының төпчүтүнген улуг килдизин ажыдар дугайында чугаалар база дыңналып турар апарган. Ажылдакчыларның саны кызырлып турарындан эге, ортумак тускай, харын-даа дээди эртемниглер мергежилдинге дүжүр ажил тып алырынга бергедээш-киннерге таваржып, ажил чок хамаатыларның санынче кирип турар. Ылаңгыя көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглери, юристер, экономистер бергедээш-киннерге таваржып эгелээн.

Чуртта эгелээн кризистин уруктарын ажып эртеринге, чонун социал-экономиктиг амыдыралының байдалдарын экижидеринге Россия Федерациязының, Тыва Республиканың чазактарының 2009-2010 чылдарда күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чавырылдырарының тускай сорулгалыг программалары улуг деткимчени берип, эки салдарны, түңнелдерни чедирип эгелээн. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың март 26-да хүлээп алганы

«2009 чылда Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чавырылдырары-биле республиканың тускай сорулгалыг программасын бадылаарының дугайында» №120 доктаалын езугаар кожуунда ажил чок 90 хамааты субсидияны алган болгаш мал, чер ажилдары, коммунал, социал ачы-дуза чедирилгези, автотранспорт болгаш амыдыралдың нарын дериг-херекселдеринин септелгези, ниитинин чеменилгези дээш, өске-даа хевирлерде боттарының сайгарлыкчы ажил-чорудулгазын эгелей бергеннер. Субсидия алган хамаатылардан Чейнеш Докаевна Монгуш — кондитер кылыгыларының бүдүрүлгезин, Экер-оол Белек-Баирович Донгак — хлеб пекарнязын, Зоя Опай-ооловна Монгуш — мобильдиг телефон харылзааларының агар санын долдурары, Кертик Даргы-Сарыгович Монгуш — тараа өстүрери болгаш ооң продукцияларын садып-сайгарарын, Орлан Девер-оолович Монгуш — национал дериг-херекселдерни болгаш амыдыралга эргежок чугула өске-даа чүүлдерни чазар ажилын шуудадып, чонга ачы-дузазын көргүзе бергеннер. Ус-дарган, каннакчы шеверлер Эрес-оол Сүүр-оолович Ховалыг, Константин Борбакович Ондарың дугайында онзаалап чугаалаары чугула. Олар автозаправканың ажылгал чок турган ээн гаражын септээш, үрелген автомашиналар септеп, кезектерин солуур, будуур, дозулаар биче бүдүрүлгени ажитканнар. Моон мурнунда чон автомашиналарын септедиң алгыры-биле Кызылдың тектиг хандырылга станцияларында чоруп турган болза, ам улуг чарыгдал үн-

дүрбейн, кожуун төвүнге септедиң ап турарлар. Харын-даа кожавыс Чөөн-Хемчиктен чолаачылар шевер оолдарның ачы-дузазын көрүп турарлар. Езулуг-ла сеткилден бир-ле ажилды эгелеп алыр күзедиг, бүдүжүндөн ажилгыр хамаатыларны деткирге боттары бут кырынга туруп, ажилын шуудадып, чонга ачы-дузазын көргүзе бээр деп чүвени амыдырал бадыткаан. Үстүү-Ишкинде малчын Хүлер-оол Дамдынчапович Ондар дилиг материалдары белеткээр пилорама садып алыры-биле 58800 рубль алгаш, өртээ четпес болурга бодунун шарыларын садыпкаш, 164 муң рубль өртектиг пилораманы садып эккеп алган.

Ынчалза-даа чамдык хамаатылар хууда сайгарлыкчы ажилды чорудары-биле күрүнеден деткимче кылдыр субсидияны алган-даа болза, ажилын шуудадып шыдабайн турар болгаш садып алган дериг-херекселдерин чектер езугаар санашпааннар. Суму чагыргаларындан деткимчени алгылаан, сайгарлыкчы ажил-чорудулгазын дораан эгелээр дугайында аазааш-кыннарны берип, каш удаа аас-биле, бижимел-биле-даа сагындырылганы ап келген-даа болза, Суг-Аксындан хамаатылар А.А.Сат — национал чемнерни белеткеп садары, С.Д.Ооржак — хлеб, кондитер кылыгыларының бүдүрүлгези, Кара-Чыраадан К.К.Ондар ажилын эгелевээр болгаш садып алган дериг-херекселдеринин чектери-биле санашпааннар. Алдан-Маадырдан С.Х.Монгуш, Ак-Даштан Ш.Д.Сарыглар, Суг-Аксындан Б.А.Хомушкун, М.Б.Куулар, А.Б.Монгуш, Кара-Чыраадан С.А.Күжүгет, А.К.Монгуш үндүрген чарыгдалдары-биле четче санашпааннар. Сайгарлыкчы ажил-чорукту эгелээр-биле субсидия алган хамаатылар чарыгдалдарын санажыр болгаш бир чылдан эвээш эвес хуусаада ажилын соксатпас ужурлуг. Үстүнде адаттыгган хамаатыларга хамаарыштыр сайга-

рылганы чорудары-биле эрге-хоойлу, истелге органнынче негелде билдиришкенин кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн мурнундан кириген.

Чуртта эгелээн кризис уламчылап турарын барымдаалааш, Тыва Республиканың Чазыа 2009 чылдың декабрь 25-те «2010 чылда Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг чорукту чавырылдырары-биле республиканың тускай сорулгалыг программасын бадылаарының дугайында» № 644 доктаалды хүлээп алган. Доктаалда ажил чок хамаатыларга сайгарлыкчы чорукту эгелээринге саң-хөө деткимчезин көргүзерин, өөредилге черлеринин доозукчуларының стажировказын эртериринин, кызырлыдага таваржырының кырында келген хамаатыларның профессионал өөредилгезин баш бурунгаар организастаарының, хөй-ниити ажилдарына хаара тударының дугайында тодаргайы-биле айткан. Ол дээрже ажил чок хамаатыларга улуг деткимче болур. Кожуун чагыргазында ажил чок хамаатыларның кирип келген төлөвилелдерин сайгарып көөр комиссия, кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн ажилдакчылары Чазактың доктаалын күүседир-биле ажилдарны чорудуп эгелээн. Суму чагыргаларында, албан организацияларда тускай стенилдерде көргүзүп материалдары астыгылаан, төптүн ажилдакчылары суурларже үнүүшкүннерни чорудуп, ажил чок хамаатыларга методиктиг база практиктиг дузаны кадып турар.

Үстүнде айтыгган Чазак доктаалына хамаарыштыр кожуундан ажил чок 30 хамааты сайгарлыкчы чорукту эгелээринге деткимче кылдыр субсидияны алыр, 60 немелде ажилчын олуттар тургустунар, эге, ортумак тускай өөредилге черлеринин доозукчулары, мергежилдинге тааржыр ажил тыппаан 45 хамаатылар албан организацияларга 6 ай дургузунда стажиров-

каны эртерирлер, кызырлы таваржырының кырында келген хамаатыларны төлөвилелдини ажилдарына хаара тудар көрдүнгөн. Кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн комиссиязынга ажил чок 12 хамааты сайгарлыкчы ажилды эгелеп биле боттарының төлөвилелде камгалаан. Олардан республиканың ажилчы бөлүү (даргазын күш-ажыл болгаш социал жұлде сайды К. Даваа) 2 хамаатыга сайгарлыкчы чорукту эгелээринге, 4 хамаатыга немелде ажилчын олуттарны тургузарын чөптүрзүн. Арткан хамаатыларның кументилерин ажилчын бөлүү дараазында хуралына кирип биле белеткеп турар. Эге бол ортумак тускай өөредилге черлеринин 12 доозукчулары эртерилинин аайы-биле стажиров эртерип албан организацияларга ажилдай берген.

Кайызы-даа шалыңның ажил чок, хөй ажи-төлдүг, чедиммес бүлелерге деткимчени көргүзүп хуузууда ажил-агыйын сайыдып алырынга дузалажыры ажил болбайн канчаар. Ынчалза-даа эрткен чылдың практиказын өөртөп көргөш, 2010 чылда кожуун тараачын (фермер) ажил-агыйларны тургузарынче, тараа, но культураларын өстүргөш, олар далганнааш, консервалар кылтып садып-сайгарар звеноларны, бичемчээлдиг сүт-бараан фермаларын тургускаш, сүт продуктулар садылгарга садарын, уруглар бан черлеринче дужаарын, хөд балыктарны туткаш дузал, ыш сайзыраткаш, чонга садып-сайгарынче, туризмни сайзыраткаш дээр чижектиг бизнес-планын деткиринче кичээнге уландырап алаар бис. Ынчан 2010 чылда кожуунга эргежок чугула төлөвилелдерин чиктиг төлөвилелдерин ажилдап кылтып болгаш сумулар, ажил-агый аайы-биле хуваалдаларны кылтып

Күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг чорукту чавырылдырарының программасында айтыгган чектерни күүседир дээш кожуун Чонну ажилга хаара тудар ажилдаар апар бис.

Дамдынчап ХОВАЛЫ

Сүт-Хөл кожуунун күрүн албанының Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн директор

АЖЫЛ-ХЕРЭЭ УЛАМЧЫЛАВЫШААН...

«Чаатының ыраажызы-2010»

Улуг-Хем кожуунун Чодураа суурга «Чаатының ыраажызы» республика чергелиг ыры мөөрейи болуп эрткен. Аңаа Тываның аңгы-аңгы кожуун, суурларын 18 ыраажы кээп киришкен. Ылаңгыя ырак-узак Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарда болгаш Барыын-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарда аныяктар мөөрейлешкени солун болган.

«Ийи будум базып

эрткен черлеринге
Изим ыяап артып каарын
күзээр-дир мен.
Артым орта чаагай сеткил,
кедилег иш
Аккыр харда хээлер ышкаш
артсын дээр мен».

Бо одуругларның автору, чогаалчы Кара-оол Натпий-оолдун чырык адынга тураскаадып, «Чаатының ыраажызы» мөөрейни эртерип турар апарган, чүге дизе ону чогаадып тургускан үндезилекчизи ол. К.Д.Натпий-оол, шынап-ла, Чаатының езулуг ыраажызы-дыр. Төрзүн черинге тураскааткан ооң ырлары-даа, шүлүктери-даа чонунун аразында доктаамал чаңгыланышаан. Чогаалчы боду дириг чораш, мындыг мөөрейни чылдыңна эртерип турган. Ам салгакчы-

лары ону үш чыл болгаш-ла эртерип кылдыр доктааткан. Сөөлүг катап эрткен 2007 чылдың мөөрейин чогаалчының дөргүл-төрелдери организастап эртерген. Бо удаада сумунун бүгү албан организация коллективтеринин күжү-биле организастаан. А Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы Илья Опакович Сендин Гран-при шаңналының 10 муң акшазын берип деткичилээн. Мөөрейниң киржикчилерин деткип, Кызылдан хүндүлүг аалчы-чодураажыларның чаңгыс чер-чурттуу, афган дайынының киржикчизи Леонид Кара-оол мөөрейин байырлыг аядыышкынынга Кара-оол Донгаквич Натпий-оолдун эгелеп каан ажил-херзүн уламчылап турары дээш, организакчыларга өөрүп четтиргенин илередип, аныяк ыраа-

жыларга тиелелгени күззүн. «Чаатының ыраажызын» доктаамал деткичилеп келген Кара-оол алышкыларга болгаш өскелерге-даа Чааты суму чагыргазының даргазы Э.А.Маскыр өөрүп четтиришкенин хүндүлөп бижиктерин тывыскан.

Мөөрейниң негелдезин езугаар киржикчи ийи ыр күүседир. Ол ырларын бирээзи ыяап-ла К.Д. Натпий-оолдун сөзүнге бижиттинген болур ужурлуг.

Гран-при шаңналын Ак-Довурактан Сергей Хертек чаалап алган. Бо аныяк ыраажы чоокку үелерде мөөрейлерге киришкеш, 2-3-даа катап дээди шаңналды алган, ам «Чаатының ыраажызы» болганы ол-дур. 1-3-кү чергенин лауреаттары аттарга Шагаан-Арыгдан Александр Ондар, Чодураадан Көвей-Маадыр Дажы-Даваа, Мур-Аксындан Алдын-Херел Ондар олар төлөпиг болган. Дипломант болганнар — Архимед Дадар-оол, Маадыр Сурунчап, Роллан Кертикпен — үжелзүн чодураажылар.

Номинациялар аайы-биле тиелекчилер: «Эң эки вокал» — Артыш Куулар (Чадаана); «Уран чүүлчү салым-чаян дээш» — Лариса Бадыгыр (Шагаан-Арыг); «Тиелелге чүткүл» — Снежана Саая (Ийи-Тал); «Тускай күүселде» — Сайзана Саая (Кызыл-Мажалык). Артыш Кууларның биле Сайзана Сааяның бирээ ырызы конкурстун негелдези езугаар К.Натпий-оолду болган болза, олар дээди шаңналга азы лауреат атка ап болур турганын айтып каайн.

К.Д.Натпий-оолдун сөзүнге аялга чогааткан композиторларның мөөрейин база түңнээн. Тиелекчи хоочун композитор, ТР-нин культуразының алдарлыг ажилдакчызы Илья Мохов болган, аңаа акша шаңналын суму чагыргазы тывыскан.

Республиканың кожууннарының культура эргелелдеринин даргаларының кичээнгейинге мону дыңнадыры артык эвес боор. Ооң мурнунда чылдарда хөй киржикчилерни бо мөөрейге кириштирип, аныяктарның уран чүүлче

оруун олар чедишкенин айткан келген. Бо удаада хөй кезин мөөрейни кичээнгейге албайн барган илдең болду. Чаңылчаан бо мөөрейже дараазында 2013 чылда салым-чаянның аныяктарына баш удур белеткээш, кириштерин утпаңар.

«Өртемчейде Тыва

черим хары ышкаш

Алдынналган арыг

харны көрбээним шын

Өндүр чонда тыва

чонум сеткили дег

Ак хар ышкаш арыг сетки билбесим шын» деп өскөн-төрзүн черин, арат чонун алгап чораш чогаалчының ажил-херзүн салгакчылары уламчылавышаан...

Чааты суму чагыргазы «Чаатының ыраажызы» атты чедип алган аңгы-аңгы чылдарда конкурсту Гран-при шаңналының эдилекчилеринин чыынды концертин белеткээш, найысылал Кызылга көрүзөр сорулганы салып турар. Бүкүл-сорулганы боттандыраарың тиелекчи болган ыраажылар үлүхуузу кириер боор дээрзин Чаатыда Чодурааның чону бузу реп турар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ

жюри кежигүнү

Башкы болгаш өөреникчи

САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ
ӨӨРЕНИКЧИМ

Даң-Хаяа Чамыян — Тээли ортумак школазының 9 «б» класының өөреникчизи. Кадыының байдалы-биле бажыңында өөренип турар. Даң-Хаяа өөренип столунда ном-дептерин белеткеп алган башкыларын манап олурар. Ооң сонуургалдары дыка делгем. Орус, тыва дыл-да өөренип ужурулг чогоалдарын баш бурунгаар номчуп каапкан болурга, тыва дыл, чогаал башкызы Ангелина Борисовна Ондар тыва чогаалчыларның номнарын, а мен орус дылда немелде номчуур чогаалдарын сүмелеп айтып бээри-виске, ол дыка өөрүүр. Кады тө-рээң угбазы Шончалай орус дылы сайзыразын дээш «Традиционная культура тувинцев» деп ном белекке бээрге, ону сонуургал ном-чааш, «Тыва кыс кижжи мындыг бо-лур чүве ышкыжыл, Серенмааевна» — деп дыка сонуургаан олурар.

Даң-Хаяаның өөредилгеге сун-дулуун кижжи кайгап ханмас, ылаң-гыя окулгага сонуургалы улуг. Ооң столунун кырында орус-тыва сло-варь ному кезээде чыдар. Со-

нуургаан бир-ле чүүлүн кылын кы-дыраажында окулдуруп бижээш, сөстүн утказын тодараткан, айтыр-тыгган олурар. Ооң окулга кылып ажилдап турар кыдыраажын көөр-ге, езулуг-ла улуг чогаалчыларныы ышкыжыл, одуругларны шыйып, эт-килеп каан боор. «Дүне откуп кел-геш, боданып чыткыш, чедимче чок окулдуртунган домактарны, сөстери-ни билип каапкыш, эдил алыр чор-дум» — дээрге, башкы кижжи мээң хей-адым көдүрлүр. Авазынга: «Урууңар анаа эвес, онзагай кижжи-дир» — деп, мактап чугаалаар-даа мен. Харлыг, дүвүлүг, соок хүнде бажыңыңдан үнүп келгеш:

«Когда весна придет не знаю,
Пройдут дожди, сойдут снега,
Но мне улица родная

И в непогоду дорога» деп, ыр-лапканымны бодум безин билбейн барган боор мен» — деп, Даң-Хаяа дораан башкызынга улуг өөрүшкү-биле дыңнадыр.

Ам номчукчуларга салым-чаяа-ныг өөреникчимниң орус дылдан тыва дылче окулдурганы көрей улустун тоолун бараалгаттым.

«ЧАЪС ЧААЙ БЭЭРГЕ, ПАГАЛАР ЧҮГЕ
ЫГЛАЖЫРЫЛ?»

• Көрей улустун тоолу •

Шаг-шаанда бир-ле черге пага авазы биле пага оглу чурттап чораан. Оглу пагажык кажанда-даа авазының чугаазын чүгле дыңна-вас эвес, а шупту чүүлү уду кылырын оралдажыр турган чүве-дир. Авазы оглун: «Кудумчүже үнүп, агаарлап ап турар сен, оглум» — деп чагып каарга, ол бажыңыңдан үнмейн, олура хүнээр. А кажан авазы шөл чоруурда, кайнаар-даа барбайн, бажыңың ээлеп олурар кылдыр ча-гып каан болза, ол кудумчулар ке-зип, эштери пагажыктар-биле ойнап хүнээр турган. «Арыг кылдыр че-менип көрөм, оглум» — деп дилээр-ге, пагажык стол артынга олуруп алгаш, чип олурган чемин өжөгээр чашканнап кааптар. Чаңгыс сес-биле чугаалаар болза, оглу ава-зының сеткилин үргүлчү хомудадып чораан.

Шак ынчаар авазының кара

чаңгыс оглу опчок, тенек, сөс дың-на-вас болуп өзүп орган. Күжүр ава-дың-на чаңгыс оглунун чугаа дыңна-вас кылдыр өзүп келгенинге муңгарап, кударап чорааш, аарааш, чыдыпкан. Бодунун үр эвес чурт-таары артып калганын ава билип, оглунун дедирин билер болгаш, ол аңаа: «Дыңна, оглум, мээң сеңээ чаңгыс-ла чагыым бар. Кажан мен өлүп каарымга, мени дагыг черге эвес, а хем кыдыыңга орнукушудар сен» — деп чагааш, чок апарган.

Авазы чок апарган соонда, бо-дап олурарга, чааскаан чурттаары дыка берге болган. Бажыңыңда шупту ажилды боду кылыр апаар. Ол элээн үр муңгарап, ыглап олур-гаш, карааның чажын чодуп алгаш: «Бүгү чуртталгамның иштинде авамның сеткилин чүнүң-биле өөртүпкен мен? Бичии-даа када авамга амыр-дыш берип чораан мен

бе? Оода-ла авамның сөөлгү ча-гыын күүседип каайн» деп бо-данган. Авазының мага-бодун камны-биле көдүрүп алгаш чо-рупкаш, хем кыдыыңга хөөржүдүп каан.

Чаъс чаай бээрге-ле, оглу пага ыяш кырынга олуруп алгаш, ава-зының чевээнче көрүп: «Ой, чүнү кылзымза экил? Суг мээң авамның чевээн бүргей алыр деп барды. Кэ-кэ-кэ! Ква-ква-ква!» — деп аажок коргуп-ла эгелээр болган. А суг дажып кел-ле чыдар. «Ам суг мээң авамның чевээн аппаар эвес бе, кэ-кэ-кэ, ква-ква-ква!» — деп-ле орап. Оон бээр-ле чаъс чаап эгелээр-ге, пагалар: «Кэ-кэ-кэ! Ква-ква-ква!» деп ыглажыр апарган.

Өшкү-Саар САЛЧАК,
«Аныак номчукчу» орус дыл
бөлгүмүнүн удуртукчузу.
Тээли суур.

СПОРТ - СПОРТ - СПОРТ

БОКСКА АНЫЯК ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЕТТИНГЕН

Келир үениң шыырак спортчуларын шилиринге, деткиринге аныяктар ортузунда маргылдаалар улуг рольду ойнап турар. Спорттун ол-бо хевирлеринге ындыг чергелиг маргылдаалар республикада доктаамал эртип турары черле багай эвес.

Эрткен неделяда Кызылда «Сүбедей» спорткомплекске бокс-ка 1992-1994 чылдарда төрттүнген аныяктар ортузунга республиканың бирги чери дээш маргылдаа болуп эрткен. Аңаа кожууннардан болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлардан ниитизи-биле 90 хире оолдар киришкен. Оларның аразынга Тес-Хемниң, Эрзинниң, Барыын-Хем-чиктин сумуларын, элээди оолдарның Кызыл хоорайда спорт школаларының элээн шыырак белеткелдиг төлээлери база турган.

Бокска бирги чер дээш бо мар-гылдааны ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели (дирек-тору М.Ч.Ооржак), ТР-ниң Бокс фе-дерациязы (президентизи Ш.В. Дандар) организастан эрттирген.

Ринг кырынга түннел ужура-жылгалар улуг-хүнде, март 21-де, эрткен. Он аңгы деңзиге эрткен

демиселдерниң аразында чидиг байдалга эрткен ужуражылгалар бар болганын маргылдааның көрүкчүлери, тренерлер эскерген. Ол ындыг турар-даа ужурулг. Чүге дизе маргылдааның киржикчилери аныяк боксерларның аразынга чүгле республика чемпионнары эвес, а Сибирь федералдыг округ-тун, өске-даа Бүгү-россия чергелиг девискээр маргылдааларының тиилекчилери база турган. Спорт мастеринге кандидат чамдык оол-дарның бо маргылдаага киржил-гези ооң эрге-байдалын улам бедиткен.

Эн солун ужуражылгалар чик деңзилерге эрткен. Чижээ, 46 кг че-дир деңзилиг оолдарның түннел оюнунга Эрзинден Мөңгө Сам биле Тес-Хемден Айран Дапый-оол ужурашкан. Айран — РФ-тин спорт мастеринге кандидат атты Минусин-

скиге эрткен Бүгү-россия чергелиг маргылдаага киришкеш, чедип алган аныяк спортчу.

Бо оолдарның кайызы-даа түн-нел ужуражылгага шыырак белет-келдин көргүскен. Ынчалза-даа бо удаа маргылдааның бирги чериниң эдилекчизи (чемпиону) Мөңгө Сам болган.

48 кг чедир деңзиге ужуражыл-га база солун эрткен. Аңаа СФО-нун шыырак аныяк боксерларының санынче кирип турар Кежик Ко-чанай (Тес-Хем кожуун) биле республиканың элээди уругларның спорт школазының (ЭУСШ) кижжи-зиттирикчизи Чингис Мумбалдай ужуражы берген. Бо чылгы чемпио-н атты Кежик Кочанай мооң-биле дөрт дугаар чыл улаштыр чаалап алган.

Көрүкчүлериң санап турары-биле алырга, 54 кг-ге эрткен түн-нел ужуражылга база солун болган. Аңаа республиканың өзүп орап шыырак боксерлары: Начын Чам-балдоо (Кызыл хоорай, ийи кижжи демисежир спортчу клуб (азы ИДК) биле Эртине Дамба (Тес-Хем) ужу-



рашкан. Бо оолдарның кайызы-даа — Сибирь федералдыг округтун чемпионнары. Ынчангаш оларның түннел ужуражылгазы көрүкчүлери хомудатпаан. Бо удаа Тес-Хем-ниң боксеру Эртине Дамба чемпион атты чаалап алган.

Өске түннел ужуражылгаларга Кежик Болат (51 кг, Тес-Хем), Чингис Монгуш (57 кг, ИДК), Аян Донгак (60 кг, ЭУСШ), Айдын Хорлуу (64 кг, ЭУСШ), Аян Монгуш (69 кг, ЭУСШ), Айдын Ондар (75 кг, Барыын-Хемчик), Ай-Чүрек Куулар (91-ден аар кг, Таңды) тии-лээш, республиканың бирги чери-ниң 2010 чылда тиилекчилери (чем-пионнары) атты чаалап алганнар. Бо деңзилерге ийги черлерни Шо-раан Монгуш (Кызыл, ЭУСШ), Начын Чамбалдоо (ИДК), Ай-Херел Грачев (Чадаана), Менди-Белек Оюн (Тес-Хем), Ай-Херел Сат (Каа-Хем), Меңги Седипей (ЭУСШ), Най-дан Донгак (Чадаана) тус-тузунда ээлээн.

Аныяк оолдарның бо чугула маргылдаазына шору белеткел-

дин Тес-Хем, Эрзин, Барыын-Хем-чик кожууннарын, Чадаана хоо-райның болгаш Кызыл хоорайда элээди уругларның спорт школала-рының спортчулары көргүскен.

Шаңналдыг черлерни ээлээн оолдарга ТР-ниң Күш-культура бол-гаш спорт агентилелиниң кубокта-рын, дипломнары болгаш медаль-дарны тывыскан. ТР-ниң Бокс фе-дерациязының президентизи Шол-бан Дандар элээди боксерларны эки белеткеп турары дээш У-Шынаа сумудан (Тес-Хем кожуун) тренер-башкы Омак Шоюнга боксернун хол-хавын (лапаны), а Шораан Монгушка тиилелгеже чүткүлү дээш боксер кижиниң тускай идиин шаңнал кылдыр тывыскан.

Маргылдааның бирги чериниң эдилекчилери удавас СФО болгаш Бүгү-россия чергелиг маргылдаа-ларга республиканы төлээлеп кир-жир.

Виктор САНДАР.

Авторнун тырттырган чурук-тары.



Ванкувер-2010

ПАРАЛИМПИАДА – ЭҢ ХӨЙ МЕДАЛЬДАР РОССИЯДА!

Россияның паралимпийжилери боттарының Ванкуверге эрткен дээди спортчу оюннарына чурттуң олимпийжилеринге бодаарга, эң хөй медальдарны чаалап алгаш, чаңгыс чер-чурттугларын дыка өөрткен. Шакындыг «дүжүткүр» Паралимпиада Россияның спортчу төөгүзүндө туруп көрбээн чүве-дир.

Кызыгаарлаттынган арга-шинектиг деп санадыр он-он спортчулар анаа олимпийжи эштеринин спортчу «чамдык аштырышкын-нарын» өске командалардан шакынчалдыр Ванкуверге негеп алган.

Март 21-де Паралимпий оюннарының бүгү маргылдаалары доозулган. Ооң соонда байырлыг хаашкын бо кыжын Олимпий болгаш Паралимпий оюннарының найысылалы болган чараш хоорайның кудумчуларына эрткен.

Спорттун беш аңгы хевиринге: даг хаагының спортунга, биатлонга, хаакка чарыштарга, хоккейге болгаш керлингге эрткен маргылдааларга 64 комплект шаңналдарны ойнаан.

Хамак шаңналдарның хөй кезин — 38 медальды (12 алдын, 16 мөңгүн болгаш 10 хүлер) чаалап алгаш, Россияның чыынды командазы ниити ийги черни ээлээн. Германияның чыынды командазы чаалап



нань (ниитизи-биле 19), АКШ-тын (13), Словакияның (11), Австрияның (11), Японияның (11), Белоруссия-

олар база төлөптүг болган.

Бо оюннарга эң хөй шаңналдыг болган спортчуларга канад хаакчы Лаурен Уолстенкрофту (дагдан хаак-биле чуңгулап бадар спорттун беш аңгы хевиринге 5 алдынны чаалап алган), немец хаакчы болгаш биатлончу Верена Бентелени (беш аңгы хевирге 5 алдынны алган) хамаарыштырар.

Россияның бо чылгы паралимпийжилери боттарының бо спортчу чедишкени-биле олар күш-дамыр талазы-биле чеже-даа кызыгаарлаттынган болза, хей-аадының бедии болгаш тура сорукуту-биле чамдык анаа, кадык кижилерден артык бедик деп чүвени база катап бадыткааннар. Оларның Ванкуверге спортчу чайынналчак чедишкени-биле РФ-тин Президентизи Д.Медведев, Чазаның Даргазы В.Путин байыр чедирген. Паралимпиаданың шаңналдыг черлеринин эдилекчилерин күрүне баштыңы Кремльге удавас хүлээп алгаш, бедик шаңналдарны тыпсыр сорулгалыг.

Паралимпий оюннарын хаап турда, ооң тугун Сочи-2014 Паралимпий оюннарның организастыг комитетинге канадтар байырлыг байдалга дамчыдып берген...

СПОРТ КИЛДИЗИ.

Фото-чуруктарны Интернеттен алган.



алган алдын медальдарының саны-биле (13 алдын) Россияны мурнаар аргалыг болган. Ынчалза-даа немец команданың ниити медальдарының саны 24, ол Россияның ниити шаңналдарындан 14 медаль эвээш болуп турар.

Медальдар саны-биле «шаңналдыг» үшкү черни бо чылгы Олимпий болгаш Паралимпий оюннарының ээлери — Канаданың чыынды командазы 19 медаль-биле чаалап алган. Дараазында черлерни Украи-

ның (9) дээш, өске-даа командалар ээлээн.

Россияның командазы мурнунда эртип турган оюннарга 33 медальдан эрттир шаңналдар албаан турган. Бо чылгы оюннарга кончук чедишкениг киришкеннери бо.

Российжи спортчулардан эң хөй паралимпийжи медальдарны Ирек Зарипов чаалап алган. Ол хаакка аңгы-аңгы хемчээлдерге маңнаарына (чуңгулаарына) болгаш биатлонга дөрт алдын болгаш бир

ДЫҢНАДЫГ

Тес-Хем кожуун чагыргазының өнчү болгаш чер харылзааларын башкарының талазы-биле килдискес Россия Федерациязының хамаатызы Демир Хорлай-оолович Ланаадан хуу дузалал ажил-агыын чорудары-биле Тыва Республика, Тес-Хем кожуун, Ак-Эрик суурнун чоогунда «Ак-Тей-Колдуу» деп черде турар көдээ ажил-агыга ажиллаар черлерден ниити шөлү 500000 дөрбелчин метр чер участогун 49 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкени кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган бижимел билдиришкени Тес-Хем кожуунун өнчү болгаш чер харылзааларын башкарының талазы-биле килдизи хүлээп алыр.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кунгуртуг ортумак школазының 2003 чылдың июнь 11-де Долана Лиевна СЮРЮНМААНЫҢ адынга тывысканы А 8791042 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону куш чок деп санаар.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак күдээвис, честевис Игорь Сандакович НОРДУ ООЛДУҢ март 25-те төрүттүнген хүнү. Ол чуржааттарына эвилен, катааттарына — хүндүткелдиг. Ынчангаш оларның бүлезинге төрөл-дөргүл үзүлбес. Ооң хеймер оглу Эртинге ба март 25-те 10 харлаар. Ынчангаш адашкыларга быжыг кадыкшыда аас-кежикти, узун назынны күзеп, черниң бүгү кааза сөңнеп тур бис.



Седипбейлер, Даржайлар, Чымбалар Ондарларның өг-бүлелеринден.

«М-54 «ЕНИСЕЙ» АВТОМОБИЛЬ ОРУУН ЭРГЕЛЕЛИ» ДЫҢНАДЫП ТУР

Федералдыг орук агентилелиниң «М-54 «Енисей» автомобиль оруунун эргелели» федералдыг күрүне албан черинин орук ажылгаччыларына дыңнадыры болза, 2010 чылдың февраль Федералдыг орук агентилелиниң «2010 чылда федералдыг удузалыг ниити ажылгач оруктарына транспорт херекселдерин шимчээшкенин түр кызыгаарлаар үелерни тургузар дугайында» дужаалын езугаар часкы оруктун малгаш-баларлыг үезинде «М-54 «Енисей» автомобиль оруун камгалап арттырар сорулга-биле 2 чылдың апрель 25-тен май 24-ке чедир өвээнге чүкк онам транспорт аймааның шимчээшкенинге түр үениң кызыгаарлаашкын тургускан.

446+000—610+000 км участка

чаңгыс өзекке — 6 тонна;

ийи өзектиг кожугнун өзек бүрүзүнге — 5 тонна;

үш өзектиг кожугнун өзек бүрүзүнге — 4 тонна.

610+000—1079+000 км участка

чаңгыс өзекке — 6 тонна;

ийи өзектиг кожугнун өзек бүрүзүнге — 5 тонна;

үш өзектиг кожугнун өзек бүрүзүнге — 4 тонна.

Чүктүн өзекке онааштыр хемчээлин сагып турарына хамаары тыр контролду чорударын Тыва Республиканың болгаш Краснояр крайның ОШАЧКИ салбырларына дааскан.

Айтырыг тургузар чер:

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 19. тел. 5-40-

ЭРЗИН

ТИИЛЕЛГЕНИҢ 65 ЧЫЛЫНГА

Кожуунда чарлаан «Тиилелгениң салоду» деп бот-тывынгыр уран чүүл мөөрейлери боттарының түннелин үндүрген. Школалар аразына эрткен бо фестиваль дыка чидиг денелге эрткен. Ынчангаш бири черни Эрзин ортумак школазы болгаш Кызыл-Сылдыс ортумак школазына үлештирген. Албан черлеринин аразына эрткен бот-тывынгыр уран чүүл

мөөрейинге Мөрен суму чагыр тиилекчи болган.

ТУРИЗМ ЧЫЛЫН АЖЫТКАН

Эрзин кожуунга Туризм чылын ажадышкыны байыр байдалга эрткен. Кожуунда чыгы болгаш онза чараш чурмак черлерни көргүскен он бир тивилел Тываның «Тос эртинези» мөөрейге кирген. Оларны эринин маршруттарын ажил кылып ажилдар база чоруп тур Бистиң ко

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Хеймер оглум Мergen Антонович ТАМДЫН-ООЛ 2010 чылдың март 2-де бистен, чырык өртемчейден кезээ мөңгедө чарлып чорупту, согууга, улуг кажыдалга таварыштывыс.

Ол 1967 чылда төрүттүнген, чажындан-на экиргек, биче сеткил өөрзүрек, кээргээчел чаңныг чораан. Сонуургалы — математика (башкы Г.В. Назина), алыр демдектери чүгө бештер. Школа дооскаш уруглар спорт школазына тренерлеп ажилдаан, шеригни Нижний Тагил эрттирген, шериг хүлээлгезин оон үлгерлиг күөсүдип турары да командылал черинин мактал бижин-даа алдым. Биче сержант эрге чанып келген. Оон ажилдап тургаш, ТКУ-нун күш-культура болгаш спорт факультетин дооскан.

Хайыраан оглумну, мурнунда аарып турган кижини өг-бүлө хайгааралга ап, кичээнге салып, эмнелгеге дүрген эккелген болза, этти бээр чадавас турган боор, өйү эрткенде эккелгени хомуданчыг.

Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлөжип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен, сөөлгү орукче үдешкен ырак-чооктан келг төрелдеривиске, чонувуска, наркология болгаш башкы училищениң коллективтеринге, эң ылаңгыя акызы Геннадий Ашак-оолович Куулар чаавазы Айлаң Иргитовнага, Владислав Седип-ооловичиге, Ли Айыжыевна Сарыларга, Валентина Иргитовнага, өскелерге-да четтиргенивисти илгериледивис.

Оглувустун окур-хевири, аажы-чаңы чүректеривиске кезээ мөңгө артар.

Авазы, угбазы



ШЫН

Индекс 667000.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазза. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы, окулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 15000. Чагыг 32. Номерни парлагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит» Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729

Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалык коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өскө даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.